

DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.93-105

УДК 94(477-25):281.93

Надія Нікітенко

Докторка історичних наук, професорка;
завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут “Свята Софія”
Національного заповідника “Софія Київська”», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>
e-mail: nadinik@ukr.net

Графіті «групи Олісави» та автограф короля Норвегії Хакона Ейріксона в Софії Київській: осмислення історії

Статтю присвячено напису-графіті на стовпі північних хорів Софії Київської, відомому в науковому обігу як автограф варяга Якуна, без конкретизації його особи. Графіті входить до циклу, який раніше авторка разом з істориком-епіграфістом В. Корнієнком визначили як єдину групу, яку умовно назвали «графіті “групи Олісави”» та датували 1019 р. Цикл складається з восьми компактно розміщених і взаємопов'язаних між собою написів. Авторка розглядає ці графіті на новому рівні та вперше визначає Олісаву як дочку царя Болгарії Петра I, а напис Якуна – як автограф норвезького короля Хакона Ейріксона, який правив Норвегією з перервою у 13 років: у 1014–1015 і 1028–1030 рр. Хакон був учасником княжої міжусобиці 1015–1019 рр., тенденційно висвітленої в літописанні часів Ярослава. Графіті суттєво доповнюють історичну реальність Русі, Болгарії, Польщі й Норвегії, дають змогу об'єктивно сприймати події та підтверджують раніше визначене авторкою датування Софії Київської 1011–1018 рр.

Ключові слова: Візантія, Русь, Софія Київська, історія, архітектура, стінопис та графіті, Свято-слав Хоробрий, Болгарія, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Олісав, Святополк Окаянний, Польща, Болеслав Хоробрий, Норвегія, Хакон Ейріксон.

Постановка проблеми. Друге десятиріччя XI ст. було доленосним в історії становлення молодих держав Європи, зокрема й Русі як її невіддільної частини. Коло автентичних джерел щодо цієї проблеми, здавалось би, вже давно окреслене й кожне нове є вкрай рідкісним і цінним феноменом. Саме таким джерелом є графіті «групи Олісави» на хорах Софії Київської, одним з яких є раніше достеменно не атрибутоване графіті варяга Якуна, який донині залишався фактично не визначеною історичною постаттю.

Метою статті є, по-перше, визначення походження й ролі княгині Олісави та автора графіті варяга Якуна як конкретних історичних

особистостей та введення отриманих даних для розуміння плину подій княжої міжусобиці 1015–1019 рр.; *по-друге,* об'єктивна реконструкція загальної картини тогочасної історичної ситуації в Русі як невідокремній частині Європи; *по-третє,* верифікація раніше визначеного авторкою датування побудови Софії Київської у 1011–1018 рр.

Методологічною основою статті є принцип історизму, тобто атрибуція і розгляд зазначених графіті в широкому історичному контексті. Застосовано каузальний підхід, який потребує поглибленого комплексного знання Софійського собору та його графіті, чіткого розуміння

особливостей тієї доби та конкретної історичної ситуації, що зумовила появу досліджуваних графіті. Метод персоніфікації історії дає змогу сприймати графіті «групи Олісави», що складається з восьми унікальних графіті, єдиним за семантикою історико-культурним феноменом, за яким постає загальний профіль доби.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні важко навіть уявити, яке давнє й багате історико-культурне тло відкриває заявлена в назві статті тема. Вона стосується тієї «темної» доби вітчизняної історії, коли Володимир Великий, який прийняв християнство від Візантії, помер і в Русі між його нащадками розгорнулася кривава усобиця 1015–1019 рр., переможцем з якої вийшов Ярослав. Ці події суттєво торкнулися історії Русі, Візантії, Болгарії, Польщі й Норвегії. Те, що ми знаємо про цю добу в історії Русі, дійшло до нас у тенденційному викладенні літописців Ярослава. Графіті, яким присвячено статтю, проливають світло на ці події, адже вони входять до комплексу з восьми написів, який у сенсі його об'єктивного розуміння є унікальним за своїм, без перебільшення, епохальним значенням.

Цей великий епіграфічний комплекс розміщений на північній «жіночій» половині княжих хорів, у передвітарному компартименті, на пучковому стовпі високої потрійної аркади, яка відкриває хори в центр Софії (рис. 1, 2). Хори – дуже престижне місце, закрите для простолюду й призначене для князя і його близького оточення. Тут під час відправ перебувала родина київського князя, звідси споглядаючи богослужбу, що розгорталася в підкупольному просторі перед вівтарем. В арковому отворі потрійної (себто триумфальної) аркади княгиня на видноті у всіх величю здіймалася над підданими, що було

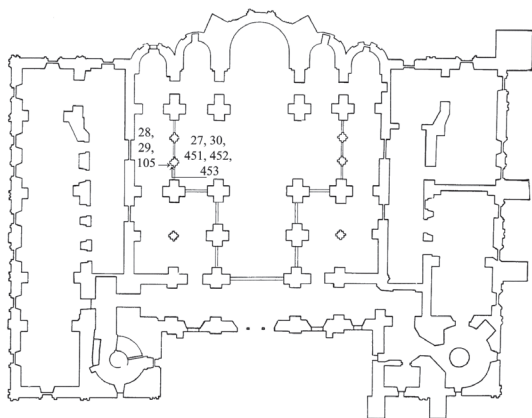

Рис. 1. Софія Київська, план II поверху.
Місце розташування графіті «групи Олісави»

вельми важливим для престижу великокняжої влади та функціонування станового середньовічного суспільства. Графіті зазначеного комплексу чітко, каліграфічно написані й добре читаються, що свідчить про їхній публічний, а не приватний характер. А отже, можемо сприймати цей комплекс графіті як своєрідну «введену у вічність» декларацію перед Богом і людьми законної чинності київської влади.

Отже, компактна група з восьми дуже давніх і взаємопов'язаних між собою написів-графіті, які мають дивовижну збереженість, розташована на західній і північній площинах ребра західного пучкового стовпа: на західній площині – п'ять графіті, а на північній – три (рис. 3, 4). Серед останніх міститься й графіті Якуна (№ 29), якому приділено особливу увагу в цій статті. Першим, хто почав досліджувати ці графіті, був С. Висоцький (Висоцкий 1962, 147–182; 1966, 73–82, табл. XXIX, XXX; 1976, 31, табл. VIII, IX, X, XI). Згодом ми разом із моїм колегою, істориком-епіграфістом В. Корнієнком також дослідили ці графіті, вперше поєднали їх в одну групу, умовно назвавши її «графіті “групи Олісави”», та датували її 1019 р. (Никитенко, Корнієнко 2012, 160–184). Слід зауважити, що з цих восьми графіті С. Висоцький у 1960–1970 рр.

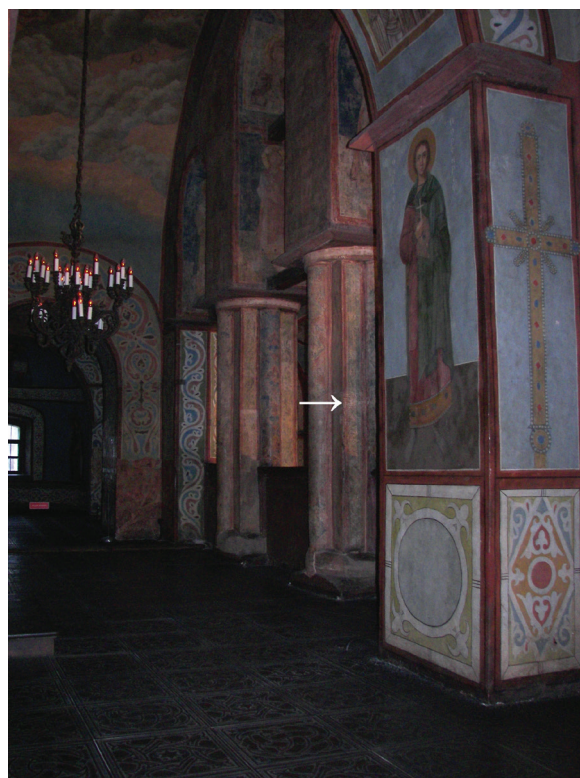

Рис. 2. Загальний вигляд північних хорів Софії Київської.
Стрілка вказує місце розташування графіті «групи Олісави»

опублікував п'ять (№ 27–30, 105), а ми з В. Корнієнком – ще три (№ 451–453). Номери на плані (див. рис. 1 вище) відповідають нумерації графіті в підготовленому й опублікованому В. Корнієнком повному корпусі софійських графіті, що складається з 10 частин, 12 томів (Корнієнко 2020, ч. 10, т. 1, 276–292).

Запропонована нами назва цієї групи графіті зумовлена тим, що головним і ключовим у ній є напис-молитва Олісави-Елісавети, «Святополчої матері, руської княгині», яку С. Висоцький визначив як матір Святополка II (Михайла), який княжив у Києві у 1093–1113 рр. Ця атрибуція була прийнята в науці й вважалася достовірною. Ми ж уперше ототожнили Олісаву з матір'ю Святополка I (Петра), дружиною Володимира Святославича (980–1015). Святополк I, відомий з літопису як Окаянний, княжив у Києві у 1018–1019 рр., майже на 100 років раніше від свого названого вище тезки. За літописом, матір'ю Святополка I була черниця-грекня, яку привів у Київ близько 970/972 р. після походу на Балкани київський князь Святослав Хоробрий, забравши її з якогось болгарського монастиря. Він розстриг дівчину «заради краси її обличчя» та віддав за дружину старшому

синові Ярополку, призначеному ним спадкоємцем київського столу. Я певна, що батько привів у Київ з далекої Болгарії не просту черницю, хай би якою вродливою вона була. На меті у великого князя передусім була велика політика, а не лише особистий інтерес. Слід згадати, що Святослав волів жити в Болгарії і зробити своєю столицею Переяславець на Дунаї: «Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї», куди, за його словами, сходилися всі багатства, а в Києві мав сидіти Ярополк як його

Рис. 3. Загальний вигляд графіті на західному ребрі пучкового стовпа. Написи: 1 – Олісави; 2 – Меркурія-Івана; 3 – Стефана; 4 – Іоанна; 5 – Ставрона

Рис. 4. Загальний вигляд графіті на північному ребрі пучкового стовпа. Написи: 6 – Михайла; 7 – Якуна; 8 – митрополита Іоанна

намісник (Літопис руський 1989, 39). Та не так сталося, як гадалося. Після загибелі Святослава у 972 р. «в порогах» від рук печенігів під час його повернення з другого балканського походу Ярополк став за заповітом батька Великим київським князем (972–980). Через це в Русі спалахнула кривава міжусобиця синів Святослава – Ярополка Київського, Олега Деревлянського, який сидів в Овручі, і Володимира Новгородського. Ярополк і Олег загинули, а Володимир у 980 р. сів у Києві та «поклав собі на ложе» вагітну дружину Ярополка. Незабаром вона народила Святополка, якого Володимир визнав власним сином. Про Святополка осудливо говорили, що «був він од двох батьків» (Літопис руський 1989, 46). Втім, таке одруження Володимира відповідало родовому звичаю левірату, який передбачав шлюб з удовою брата й усиновлення кровного йому племінника. У літописі матір Святополка згадано другою після Рогніди в переліку шести дружин, а не серед восьми сотень наложниць Володимира. Її сина Святополка (Петра) названо третім серед дванадцяти синів Володимира, народжених цими «водимими», себто законними, дружинами князя, який присилював їх до шлюбу (Літопис руський 1989, 39, 49, 67). Я вважаю, що матір Святополка привели як наречену майбутньому київському князю Ярополку не випадково, вона, ймовірно, походила з княжого або царського роду. Адже молода київська династія Рюриковичів у край потребувала легітимації та міжнародного визнання, і Святослав прагнув здійснити це на найвищому рівні. Вперше висловлю і спробую обґрунтувати припущення, що дружина Ярополка була царівною, дочкою болгарського царя Петра I (927–969) та його дружини – візантійської принцеси Марії Лакапіни, онуки Романа I Лакапіна (870–948) від його старшого сина-співправителя Христофора (921–931), яка у 927 р. при вінчанні на Болгарське царство отримала тронне ім'я Ірина. Це ім'я означає «мир», тобто воно символічно скріплювало союз Візантії і Болгарії. У царя Петра від неї було троє дітей – два сини Борис і Роман та дочка, ім'я якої невідомо. Імператор Роман I дуже їх цінував (Продолжатель Феофана. Життєописання царей 2009, кн. VI. 35). Візантійський автор кінця X ст. Лев Диякон, сучасник описуваних ним подій, свідчить, що з 969 р. при імператорському дворі Никифора Фоки жили дві болгарські царівни, яких хроніст називає «знаменитими нареченими» юних імператорів Василя II і Костянтина VIII – рідних братів Анни Порфірородної, яка згодом стала дружиною Володимира Великого (Лев Диякон 1988,

кн. 6, 35). Слід згадати, що у 969 р. через поразку від Святослава, найнятого візантійськими імператорами Никифором II Фокою (963–969), а після нього Іоанном I Цимісієм (969–976), болгарський цар Петро у 969 р. зрікся престолу, який за наполяганням візантійців посів його син Борис II (969–971), змушений укласти союз зі Святославом. У Болгарії тоді спалахнуло анти-візантійське повстання і з волі Цимісія руси незабаром позбавили Бориса свободи. Його разом із родиною привезли до Константинополя й детронізували. Відтак швидко змінилася й ситуація з болгарськими нареченими, яких у 969 р., імовірно, відіслали подалі від двору до якогось болгарського монастиря. Адже всі мали забути про саму можливість «ганебного» для імператорської родини споріднення з правителями бунтівної Болгарії. Проте через знатність родовою болгарська царівна зберегла свою значущість для молоді київської династії. Якраз у 969 р. Святослав з Цимісієм досягли мирної угоди і князь спішно повернувся до оточеного печенігами Києва. Мабуть, одним із пунктів угоди між Іоанном Цимісієм і Святославом був шлюб дочки царя Петра і сина київського князя Святослава Ярополка. Але Олісава потрапила в Київ після другого походу Святослава в Болгарію, вже у 972 р., коли Ярополк після загибелі батька посів київський стіл. Болгарська царівна стала дружиною Ярополка, а в 980 р. її, вагітну від нього, «поклав на ложе» Володимир.

У такому разі Олісава по лінії матері належала до Македонської династії, а по лінії батька – до першої династії болгарських царів з династії Крума і царя Симеона. Так можна зрозуміти той факт, що Володимир насильно «привласнив» собі вагітну дружину вбитого ним брата, до того ж разом із дитиною останнього в її лоні, себто Святополком. Це цілком відповідало тогочасним ще родовим звичаям Русі та владним амбіціям Володимира. Її ім'я Олісава (або Єлісава, скандинавською – Еллісів) є скороченням імені Єлісавета. Кияни називали її на свій лад Олісавою, як, наприклад, у Русі-Україні, а також у Болгарії Єлену зазвичай називали Оленою, замінюючи першу літеру «Є» на «О». Вона прожила в Києві майже пів століття, з 972 і принаймні по 1019 р., коли, мабуть, померла княгинею-матір'ю безталанного Святополка. Коли Володимир при своєму хрещенні одружився з візантійською принцесою Анною Порфірородною, він доволі толерантно розлучився зі своїми дружинами часів язичництва. Церква не визнала цих шлюбів, і князь дав їм можливість самим вирішити свою подальшу долю. Так принаймні

повідомляють літописи. Олісава як християнка могла опинитися в монастирі, адже вже за Володимира, як свідчить його сучасник митрополит-«русин» Іларіон, у Києві «монастирі на горах постали, чорноризці явилися» (Молдован 1984, 93, 181а). Та, судячи з усього, Олісава після розлучення з Володимиром залишилася при дворі або в монастирі при ньому й прийняла приватне іноцтво (безмужжя й праведне життя), оскільки посідала важливе місце в київській династії. Про це може свідчити її не притаманне тодішнім світським володаркам чернече ім'я, яке походить від біблійного імені Елішева, себто «посвячена Богові». Вибір імені тоді слугував інструментом передачі влади та певної зміни в її системі (Литвина, Успенский 2006, 8). Так, Ярослав Мудрий єдиний з князів назвав старшу дочку Єлизаветою, очевидно, на честь бабусі, а Анастасію та Анну на честь Рогніди-Анастасії, дочки варязького конунга, й царівни Анни. Оскільки тоді вірили, що ім'я програмує життя, дочки Ярослава мали повторити їхню долю, що засвідчила його династична політика. Згідно з Біблією, Єлісавою звали дружину первосвященника Аарона, брата Мойсея – вождя «народу Божого», а саме «другим Мойсеєм» звеличували в Русі Володимира. Володимир мудро розв'язав складну проблему своїх двох дружин-християнок: Анна стала великою княгинею, а Олісава залишилася при дворі, де вела чернече життя як колишня дружина Володимира, родичка Анни та мати найбільш знатного серед старших синів спадкоємця Володимира. До народження Бориса і Гліба в цьому була зацікавлена і їхня мати Анна, до якої Володимир, як впливає зі слів його церковного Уставу, дослухався (Щапов 1976). Судячи з усього, обидві його княгині-царівни були ровесницями і, поза сумнівами, разом виховувалися, коли Олісава жила при візантійському дворі як наречена одного з братів Анни. Тож син Олісави Святополк був родичем Анни і мав династичний зв'язок з візантійськими імператорами і болгарськими царями. Недарма на своїх монетах і печатках Святополк незмінно фігурує у візантійському царському вбранні. Поза сумнівами, він легітимно отримав від імператорів ці регалії, а не привласнив їх собі як узурпатор, бо в такому разі їх би ніхто не визнавав. Прикметно, що Святополка охрестили на честь його царственного діда Петром, а свого первістка Анна назвала Борисом (Романом), тобто іменами синів Петра, спадкоємців болгарського трону. Невипадково літопис говорить, що Борис (Роман) і Гліб (Давид) народилися «від болгарині», називаючи її водночас «грекинею». Та й ім'я

біблійного царя Давида, яке отримав Гліб, було синонімом слова «цар», а отже, означало царський родовід княжича та програмувало його долю. Насправді їхньою матір'ю була, як справедливо вважають чимало дослідників, візантійська царівна Анна Порфірородна, рідна сестра Василя II (978–1025), час правління якого був апогеєм могутності Візантії. Статус цих княжичів був найвищим у тогочасному світі. Це різко виділяло молодших синів Володимира – Бориса і Гліба серед братів і стало головною причиною їхньої трагічної загибелі незабаром після смерті Володимира (Поппэ 2003, 309–312). Скандинавська «Сага про Еймунда» (або «Пасмо про Еймунда») доволі реалістично розповідає, що Київ за заповітом батька дістався старшому з двох його молодших синів – Бурислейфу (Борису), якого на замовлення Ярислейфа (Ярослава) таємно вбили варяги Еймунда, після чого той приніс голову Бурислейфа князю-замовнику цього злочину. Але зберегти таємницю загибелі й поховання Бурислейфа так і не вдалося, він не зник безвісти, бо, як каже сага, про його похорон дізналося багато людей. Сага, яка за історичністю своєї розповіді нагадує ранньосередньовічні хроніки, привернула увагу відомих учених й інтригує науковців донині (Сенковский 1858, 511–573; Джексон 2012, 290–382; Гуревич 2020). Я давно ввела в науковий обіг власну інтерпретацію цих подій та присвятила їм спеціальну книжку, яка витримала кілька видань трьома мовами (Нікітенко 2000, 14–26; 2007; 2012; 2017).

Змальоване тут історичне тло появи графіті «групи Олісави» потрібно враховувати для їх розуміння та інтерпретації. Хоча графіті самої Олісави добре відоме науковцям, але через те, що побудову собору традиційно датували лише часами правління Ярослава, Олісаву, як зазначено вище, ототожнювали з невідомою за цим іменем матір'ю Київського князя Святополка II Ізяславича (1093–1113), яка мала німецьке ім'я Гертруда, а християнське – Єлена і була за походженням польською принцесою, дочкою Мешка II В'ялого. На моє переконання, все відбувалося майже на століття раніше, коли 14 серпня 1018 р. Святополк I разом зі своїм тестем – польським князем Болеславом Хоробрим узяв Київ і правив тут до своєї загибелі у 1019 р. Однак про Святополка I і його матір Олісаву (Єлісавету) в науці навіть не йшлося, бо, як вважали раніше (а дехто й донині), собору Святої Софії в Києві тоді, мовляв, не існувало. Але кафедральний митрополичий Софійський монастир у Києві (а значить, і його однойменний

храм), а також невідому за іменем мачуху Ярослава згадує одночасна цим подіям автентична хроніка Тітмара Мерзебурзького (Титмар Мерзебургський 2005, 177, VIII. 32). Сучасні комплексні дослідження Софії Київської дали змогу датувати її побудову вже у 1011–1018 рр. (Никитенко 1999; Нікітенко 2022; Никитенко, Корниенко 2012). Тобто графіті «групи Олісави» цілком могли з'явитися за княжіння в Києві Святополка I або відразу після його загибелі, проте ще до захоплення Києва Ярославом Новгородським.

Отже, повернімося до графіті «групи Олісави». Інтерпретуючи їх, маємо зважати як на викладену вище канву подій, так і на особливості середньовічної ментальності, звичаєві норми, церковну обрядовість і світський церемоніал.

На західній площині стовпа чільне місце належить графіті самої Олісави (№ 27). У перекладі сучасною українською мовою маємо такий напис: *«Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих»* (рис. 5).

Тут виразно акцентовано слова *Святополчій матері, руській княгині*, які виділено великими заголовними літерами. Титул «руська княгиня» міг належати лише Великій київській княгині. Важливо також зазначити, що місцеве ім'я княгині *Олісава* за скандинавською вимовою звучало *Еллісів*, як, наприклад, скандинави називають у сагах дочку Ярослава Єлизавету, що стала дружиною норвезького короля Гаральда Сміливого. Графіті Олісави вочевидь тяжіє до часів перебування при київському дворі варягів у першій половині XI ст. Напис Олісави супроводжується чотирма окремими молитвами «синів

Святополчих» і молитвою Київського митрополита першої третини XI ст. Іоанна I, відомого з його чітко датованих вченими-сфрагістами кінцем X – початком XI ст. підвісних печаток-молівдовулів і київських писемних джерел Борисоглібського циклу. У 2020 р. одну з його іменних печаток, що прикріплювалися до грамот, знайшли археологи в засипці ями якраз навпроти головного входу в Софію (Нікітенко 2022, 62–63). Це й зрозуміло, адже при кафедральному соборі існував митрополичий архів, у якому зберігалися такі грамоти.

Паралельно до напису Олісави розташований напис лише одного з синів князя – зовсім юного Михайла (№ 28), який народився від укладеного близько 1013 р. шлюбу Святополка з польською княжною – дочкою Болеслава Хороброго. Вона була онукою знаменитого князя-хрестителя Польщі Мешка (Михайла) I (922–992) з династії П'ястів і, як вважаю, за традицією назвала сина на його честь. На час одруження з нею Святополку було 33 роки, тому він, поза сумнівами, ще до цього шлюбу мав дружину, можливо, вже померлу, а отже й дітей. Тому під написом Олісави видряпані молитви трьох старших зведених братів Михайла від невідомого нам попереднього шлюбу Святополка I – Меркурія-Івана (№ 30), Стефана (№ 451) та Йоана (№ 452). І це – аж ніяк не сини Святополка II, які мали відомі з літопису княжі імена – Мстислав, Ярослав, Брячислав, Ізяслав – і мали власні княжіння (Войтович 2006, 357–358), що не узгоджується з даними графіті. Прикметно, що в графіті трьох «синів Святополчих» названо не слов'янськими княжими (титульними), а християнськими (хрестильними) іменами, тобто їм за життя батька Святополка так і не судилося отримати своїх уділів. Адже їхня мати, очевидно, померла, коли батько був ще молодим, тому й одружився знову. Проте, втративши можливість спадку уділів, вони залишались синами Святополка, а отже, легітимними членами великокняжого дому, якими після смерті матері опікувалася, як водилося, їхня бабуся Олісава. Її великою попередницею була княгиня Ольга, яка опікувалася синами Святослава Хороброго від його різних шлюбів. Тому «сини Святополчі» зробили свої написи якраз під молитвою Олісави. Як впливає з графіті, головним серед синів Святополка I, спадкоємцем київського столу, є малий Михайло, який князем чи княжим іменем не називається, бо тоді ще не отримав свого уділу. Отже, тут ідеться про малого сина-спадкоємця Святополка I, тому його молитва поставлена окремо, значно вище від молитов нижчих за династичним рангом

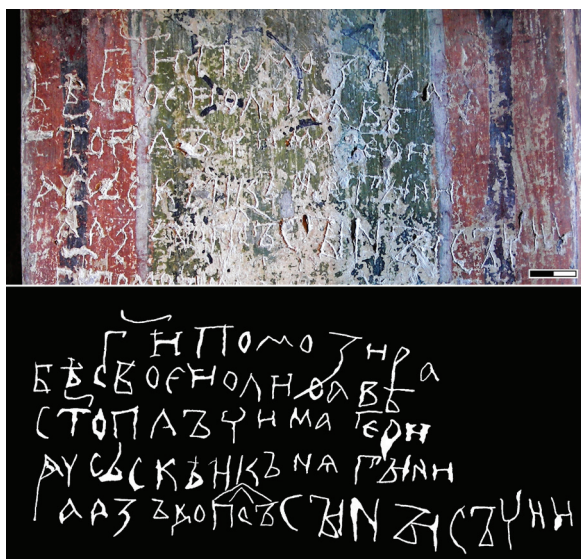

Рис. 5. Запис Олісави

зведених братів. Молитва Михайла видряпана вгорі, на одному рівні із записом Олісави на суміжному пілоні стовпа. Ці молитви явно сусідять між собою, бо Олісави є регенткою свого малого внука, якому було десь шість-сім років, але він уже вважався спадкоємцем батька. Святополкові ж на час укладення його шлюбу з дочкою Болеслава Хороброго було 38 років, а його матері Олісаві – близько 55. Цілком прийнятна за логікою життєва ситуація.

Крім того, до цієї групи графіті входять ще два паралельні між собою нижні записи – Якуна (№ 452), що під записом Михайла, та на суміжному пілоні – Ставрона (№ 453), що під молитвами «синів Святополчих». Цими синами Святополка від його першого шлюбу опікувалися, судячи з імен, грек Ставрон, що виконував функцію мажордома (управителя палацу), та варяг Якун. Саме до Якуна прикута наша особлива увага. Войовничого варяга Якуна, який, імовірно, служив начальником палацової варті (катепаном), можна ототожнити з вуєм (пестуном, наставником-«кормильцем») малого княжича Михайла, якого він виховував як воїна. Треба зазначити, що Якун служив воєначальником у війську Болеслава і Святополка, які були дідом і батьком Михайла і прагнули гідно зростити його як майбутнього правителя. Це повністю адекватна тим подіям ситуація, яка відобразилася в графіті.

За архаїчною палеографією цієї групи графіті їх вважають дуже давніми. Згідно з С. Висоцьким, вони були видряпані не пізніше кінця XI – початку XII ст., хоча він більше схилився до XI ст. Разом із В. Корнієнком ми вперше датували цю групу написів другим десятиріччям XI ст., якщо точніше – весною або літом 1019 р., тобто часом напередодні загибелі Святополка, коли він ще боровся за владу з Ярославом. Імовірно, Святополка на час написання графіті не було в Києві, він залишив за регентку матір Олісаву, яку сучасник і знавець подій хроніст Тітмар Мерзебургський згадує як «мачуху Ярослава» під 14 серпня 1018 р. Про неї йдеться в розповіді Тітмара про взяття Болеславом і Святополком Києва після нищівної поразки від них Ярослава 22 липня 1018 р. у битві над Бугом (Тітмар Мерзебургський 2005, 177, VIII. 32). Як свідчить літопис, Ярослав після цього розгрому ледве «утік із чотирма мужами до Новгороду» й хотів бігти за море, проте новгородці завадили йому, почали збирати воїв і гроші та найняли варягів для нового походу на Київ (Літопис руський 1989, 83). Тим часом Болеслав зі Святополком триумфальним маршем рушили на Київ.

Тітмар свідчить, що місцеві жителі зустрічали їх як визволителів, а коли вони підійшли до Києва, то його мешканці швидко відчинили їм міські ворота. Очолювані митрополитом Київським (як вже знаємо, Іоанном I), вони зустріли тут Святополка з великою шаною й покірністю як «свого пана», урочисто несучи йому назустріч мощі святих і різні церковні реліквії. У Києві вони застали мачуху Ярослава та дев'ять його сестер. За словами Тітмара, почесна зустріч переможців відбулася «у монастирі Святої Софії», який слугував митрополичим осідком і в попередньому 1017 р. «погорів через нещасний випадок» (Тітмар Мерзебургський 2005, 177, VIII. 32). Так за церковним звичаєм називали монастир, кафедральним храмом якого був Софійський собор. Проте погорів не собор, а монастир, себто довколишні надвірні монастирські споруди, які за тодішньою традицією були дерев'яними. До речі, літопис під 1017 р. також згадує пожежу київських церков (Літопис руський 1989, 82). Софійський собор пожежа не знищила, бо в ньому зберігалися церковні реліквії і служив та зустрічав поважних гостей митрополит. Після взяття Києва Святополк правив у ньому до 24 липня 1019 р., тобто майже рік. А потім, за літописом, зазнавши поразки на Альті 24 липня 1019 р. від Ярослава Новгородського, Святополк побіг до Польщі й, «гнаний гнівом Божим», безславно згинув десь у пустині «межи Чехами і Ляхами», де «зле покинув він живоття своє» (Літопис руський 1989, 84). Попри вкрай негативну щодо Святополка тональність літописної розповіді, у ній зафіксовано справжні моменти події. Чехія на північному сході межує з Польщею, тому місце загибелі Святополка цілком реальне. З літописного тексту також випливає, що Святополк був поранений і його несли на ношах: «Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабилися кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. <...> А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: “Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!”» (Літопис руський 1989, 84). Отже, за Святополком була погоня, яку літописець Ярослава називає хворим маренням його поверженого брата.

Щодо того, як загинув Святополк, є ще одне, хоч і доволі глухе відлуння цієї історії (цілком у дусі того часу). Маю на увазі свідчення «Саги про Інгвара Мандрівника» – сина Еймунда, який згадує історію подвигів у Русі свого батька (Глазырина 2002). Інгвар, що побував тут майже на чверть віку пізніше за батька, наче мимохідь згадує, що Ярослав полонив і осліпив свого брата-суперника, якого Інгвар називає Бурислейфом

(Борисом). Інгвар у цій звістці орієнтується на єдине достовірне для нього джерело – розповідь популярної у варягів «Саги про Еймунда». Але в Інгвара йдеться вже не про Бориса, а про Святополка, який загинув на два роки пізніше за Бориса. Проте «Сага про Еймунда», яка править Інгвару за джерело розповіді, насправді Святополка не знала, а знала Бурислейфа (Борислава), себто Бориса. Через цю плутанину Бурислейфа ототожнили зі Святополком і ті дослідники саги, які перебували під впливом складеної книжниками Ярослава літописної легенди. Однак страшна загибель Святополка збереглася в пам'яті скандинавів, які служили Ярославу ще багато років і передавали цю історію з вуст у уста. Осліплення було типовим середньовічним способом позбавитися суперника в боротьбі за престол, найчастіше – приреченням переможеного претендента на ганебну мученицьку смерть. Мабуть, саме такою була справжня кончина Святополка, якого з волі Ярослава його літописці знущально наділили прізвиськом Окаянний. Це жорстока й трагічна історія, яку, на жаль, донині сприймають на віру так, як її «запрограмував» і церковно освятив замовник.

Насправді Святополк був не узурпатором, як представляють його літописи та близькі до них джерела часів Ярослава, а повноправним київським князем, як те засвідчує давніша за них і цілком об'єктивна в цьому питанні хроніка Тітмара. У ній зазначено, що Болеслав одразу після взяття Києва направив послів до імператора Василя II з повідомленням про свій успіх, пропозицією дружби і «всіх благ» та пересторогою не вступати з ним у ворожнечу (Титмар Мерзебургський 2005, 177, VIII. 33). Болеслав напевно знав, що дійде згоди з імператором, але побоювався, що той не сприйме його як сюзерена Святополка. Проте згоди було швидко досягнуто, і Святополк увійшов до ієрархії державців Візантійської Співдружності. Він був коронований як споріднений з імператорами кесар, другий за рангом після василевса, про що беззаперечно свідчать його монети і печатка. Як і Володимир, на них він представлений в аналогічному царському вбранні, з короною на голові. Більше ніхто з київських князів, зокрім Ярослава, так не зображений, бо таких інсигній не мав. Цим свідченням про Святополка суголосні графіті «групи Олісави» на стіні тисячолітньої Софії Київської. І саме Святополку у 1018–1019 рр. служив варяг Якун, який зробив напис на стіні Софії.

Напису-графіті Якуна (№ 29) на північній площині ребра стовпа раніше не надавали особливого значення, вважаючи його другорядним (рис. 6). С. Висоцький переконливо довів, що запис Якуна зробив варяг-християнин, який не дуже добре володів руською грамотою, а тому й припустився явних помилок. На думку С. Висоцького, Якун був наближеною до київського князя особою, можливо, його мечником. Проте до уточнення персоніфікації Якуна як конкретної історичної особи справа не дійшла, оскільки науковці не вважали її можливою (Висоцький 1966, 81–82, табл. XXXI, 2, XXXII, 2).

Щодо історичної персоніфікації Якуна я вперше висуваю власну гіпотезу. Вважаю, що це графіті на стіні Софії залишив у 1019 р. знаменитий норвезький конунг, ярл Хакон (Hákonr, Håkonr), якого в Русі, відповідно до слов'янської вимови, називали Якуном. Графіті читається так: **помози раву соемю акуну**. Переклад: «Помози рабу своєму Якуну». Тут є граматичні помилки варяга, який нещодавно поселився в Києві. Над цим написом бачимо накреслений Якуном його сакральний «службовий» символ – доволі виразний рисунок варязького весла, яке С. Висоцький хибно прийняв за стрілу з оперенням. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з поздовжнім ребром посередині. Воно тягнеться на 10 см вгору і, проминаючи записи старших «синів Святополчих» на суміжній стіні, впирається в запис їхнього молодшого зведеного брата Михайла, пестуном якого був

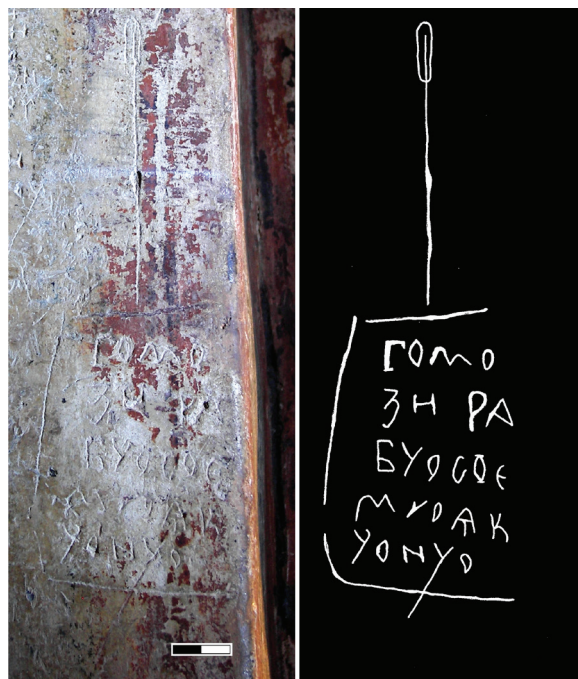

Рис. 6. Запис Якуна з малюнком весла

Якун. Цікаво, що про «князя варязького» Якуна можна дізнатися і з літопису, який під 1024 р. свідчить, що тоді він був закликаний з-за моря Ярославом і став його соратником у битві під Лиственном (Літопис руський 1989, 86–87). Але софійське графіті засвідчує, що Якун був у Києві на шість років раніше, вже у 1018 р.

Історик Е. Брате у 1925 р. першим ототожнив Хакона зі згаданим у «Повісті минулих літ» варягом Якуном, який у 1024 р. прибув з-за моря на допомогу Ярославу Мудрому в боротьбі з його братом Мстиславом Тмутараканським, але вкупі з Ярославом зазнав поразки в битві при Листвені й так хутко втік, що загубив свою знамениту золоту «луду» (Brate 1925, 16). Його думку поділяє О. Прицак, який також вважає, що в літописі згадано норвезького конунга Хакона Ейрікссона, представника династії ярлів Хладира, які правили в Центральній Норвегії (Pritsak 1981, 412–416; Прицак 1997, 447). Та Якуна в софійському графіті в цьому контексті Прицак не згадує, бо, як і всі інші дослідники, він вважав, що Софії Київської тоді ще не було. Натомість я, як зазначено вище, ототожнюю Якуна в цьому графіті з норвезьким конунгом Хаконем Ейрікссоном, знаменитим вікінгом, ярлом, тобто верховним правителем Норвегії, який народився близько 998 р. Він був представником розлогого роду першого короля Норвегії Харальда I Прекрасноволосого (872–930), лише нащадки якого (як у княжій Русі – Рюриковичі) могли бути норвезькими королями. Хакон був єдиним сином короля Ейріка Хаконссона, правителя Норвегії у 1000–1014 рр. Матір'ю Хакона Ейрікссона була Гюда, дочка короля Данії Свена Вилобородого і зведена сестра знаменитого данського короля Кнуда Могутнього (Великого). Отже, по матері Хакон був данцем, по батькові – норвежцем. У 1014–1016 рр. йшла війна за Англію між англійським королем Етельредом і данським королем Кнудом Могутнім. У 1014 р. Ейрік покинув Норвегію, залишивши тут сина Хакона, і взяв участь у військовому поході свого союзера Кнуда Могутнього в Англії. Кнуд переміг і став королем Англії, призначивши Ейріка ярлом графства Нортумбія. Цим скористався родич і супротивник Ейріка, його ровесник Олав Харальдссон (Олав Святий), який був на боці англійського короля. 1015 року Олав Святий прибув до Норвегії і оголосив себе її королем. Після нищівної поразки від Олава Святого Хакон Ейрікссон втік до Англії. Там його добре прийняв рідний дядько, король Англії і Данії Кнуд Могутній. Він дав Хакону титул правителя Королівських Островів. Із цим титулом Хакона

Ейрікссона згадано під 1016–1030 рр. Проте насправді в проміжку між 1016 р., коли Хакон Ейрікссон був вигнаний із Норвегії, і 1028 р., коли він на короткий час повернув собі владу над нею, на цілих 12 років історія Хакона Ейрікссона переривається. Він знову наче вириває з небуття у 1028 р. Саме тоді Кнуд Могутній вигнав з Норвегії короля Олава Святого і призначив на його місце свого племінника Хакона Ейрікссона. Пізньої осені 1029-го чи 1030 р. Хакон відплив із Норвегії до Англії і загинув у кораблетрощі під час бурі в протоці Північного моря біля Шотландії. Відомо, що Хакон Ейрікссон якраз перед тим одружився з Гуннхільдою, племінницею Кнуда Могутнього. Від шлюбу з нею він мав дочку Боділь. Час його одруження з Гуннхільдою відомий із саг – це 1029 р. (Johnsen 1981).

Як сказано вище, у «Повісті минулих літ» Якуна згадано під 1024 р. як князя варязького (тобто конунга), за яким відрядив за море Ярослав, щоб той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, що прагнув захопити Київ: «...І прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накидка в нього золотом була виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава». У «січі сильній і страшній» під Лиственном (північ Чернігівщини) Ярослав був розбитий, а Якун так швидко втік, що загубив свою золоту «луду» (Літопис руський 1989, 86). Під «лудою» зазвичай розуміють шитий золотом плащ, але я вважаю, що то був не плащ, бо в старовину слово «луда» означало також блискучу головну пов'язку (Даль 2010, 133). На Якуні, ймовірно, була інсигнія-діадема, золотий обруч, як ознака його королівського родоводу. Ця луда була до того ж необхідною річчю для скріплення відзначеного в сагах довгого густого волосся Хакона, себто Якуна. А от важкий шитий металеву золоту ниткою плащ заважав би Якунові, який бився в самій гущі запеклої січі, та й загубити головний обруч значно легше, ніж важкий плащ.

Варто також згадати про ще одне непорозуміння, хибне тлумачення тексту літопису. У літописі нібито сказано, що Хакон був сліпим. Однак дослідники давно це спростували: таке прочитання є наслідком хибного поділу на слова фрази «и вѣ Якунъ слѣпъ», насправді ж він був не сліпим, а красивим, гарним – «и вѣ Якунъ слѣпъ» (слѣпъ – гарний, вродливий) (Михеев 2008, 27–29). Сліпий у жодному разі не міг бути командувачем і навіть учасником кривавої битви під Лиственном. Колоритним, зокрема, є опис Якуна-Хакона Ейрікссона в дуже давній сазі

про Олава Святого, яка розповідає про те, як близько 1015–1016 рр. претендент на норвезький трон Олав Харальдссон приплив у Норвегію і захопив ярла Хакона, сина Ейріка:

І ось ярла привели на корабель конунга. Було йому тоді 17 років, і був він найвродливішим чоловіком, волосся у нього було довге й гарне, як шовк, і було перетягнуто золотим обручем. Він сів на кормі. Тоді Олав конунг сказав: «Правду кажуть, що ти і твої предки по батьківській лінії вродливіші за інших людей. І ти, Хакон, – сказав він, – чоловік енергійний і гідний. Але тепер закінчилися твоя удача, твоя слава і твоя сила, які були з тобою в цій поїздці» (Стурлусон 1980, 76).

За збереження Хакону життя Олав узяв з нього клятву назавжди покинути Норвегію. Цікаво, що нащадки Харальда Прекрасноволого по чоловічій лінії справді славилися своєю відвагою і родою.

На мою думку, завдяки графіті варяга Якуна на хорах Софії Київської в життєписі норвезького конунга ярла Хакона Ейрікссона можуть з'явитися нові сторінки. Авторитетні історикоскандинавісти стверджують, що доля Хакона Ейрікссона між 1015–1028 рр. є невідомою (Пріцак 1997, 447; Михеев 2008, 27–29). Але заповнити цю лакуну допомагають як наведене вище літописне повідомлення під 1024 р. про участь Якуна-Хакона в битві під Лиственном і втрату ним під час втечі золотої луди, так і виявлений у Софії Київській автограф конунга й ті нові дані, які впливають із розлогого софійського циклу графіті «групи Олісави», до якого входить графіті Якуна-Хакона. Софійське графіті свідчить про те, що Якун-Хакон (Хакун) прийшов у Київ не у 1024 р., а на шість років раніше, у 1018-му, разом із Болеславом Хоробрим і Святополком I – під час міжусобиці 1015–1019 рр. між синами Володимира Великого після його смерті. Мабуть, Хакон Ейрікссон після вигнання його з Норвегії Олавом Святим опинився в Польщі при дворі Болеслава Хороброго.

Спробую відтворити цю ситуацію. Зазвичай конунга-вигнанця супроводжував загін відданих йому вояків, і Хакон не був винятком. Куди міг податися молодий конунг зі своїм загоном після вигнання з Норвегії? Звісно, як і всі варязькі ватажки, туди, де можна вигідно найнятися на військову службу, отримавши високу посаду при дворі, належну шану і добру платню. Тоді в Європі йшла велика затяжна війна між двома могутніми правителями – германським

імператором Генріхом II і польським князем Болеславом Хоробрим. Судячи з усього, Хакон після свого вигнання з Норвегії у 1015/1016 рр. опинився неподалік від батьківщини при дворі Генріха II, тим паче, що й сам як норвежець був за походженням, звичаями та мовою германцем. У сусідній Саксонії, яка була ядром держави Генріха II, а Мерзебург – його улюбленим палацом, Хакон потрапив у свою стихію і взяв активну участь у військових виправах імператора. Але 30 січня 1018 р. Генріх II і Болеслав Хоробрий уклали Будишинський (Бауценський) мир, який поклав кінець 15-річним (1003–1018) германопольським війнам (Титмар Мерзебургский 2005, 165, VIII. 1; Хёфер 2006). Тож Хакон Ейрікссон зі своїми вояками знову був не при справах та без платні й мусив знайти нового можновладного наймача. І такий незабаром з'явився. За домовленістю з Болеславом Хоробрим Генріх II зобов'язався допомогти польському князеві в поході на Київ. Генріх, звісно, волів уникнути зайвих витрат і проблем від норвезьких і вельми охочих до грошей варягів, які стали йому вже непотрібними. А от Болеславу вони дуже знадобилися. Той якраз розгорнув велику війну з Ярославом, який захопив київський стіл, що належав по праву старшинства його братові Святополку – зятеві Болеслава. Так Хакон перейшов на службу до Болеслава і з настанням літа вирушив з ним у похід на Русь. 22–23 липня 1018 р. обидва війська зустрілися на Волині, де відбулася битва над Бугом, у якій Ярослав зазнав нищівної поразки і втік «з чотирма мужами» до Новгорода. А Болеслав зі Святополком (а з ними – конунг Хакон Ейрікссон) швидко пішли на Київ.

З хроніки Титмара Мерзебургського дізнаємося, що в поході Болеслава і Святополка на Київ їм «допомагали 300 мужів із нашого боку, 500 – від угорців, печенігів же 1000», які 14 серпня 1018 р. взяли Київ (Титмар Мерзебургский 2005, 177, VIII. 32). Тож Хакон, очевидно, очолив загін із 300 норвежців, які до того були на службі у Генріха II. І відтоді розпочинається вже київська епопея Хакона Ейрікссона, яка закінчилася восени 1024 р. його втечею у Скандинавію після поразки Ярослава в битві під Лиственном. Ця битва була фінальною в боротьбі за київський стіл, який зрештою дістався Ярославу. Він поділив владу в Русі зі своїм братом Мстиславом Чернігівським по Дніпру: Київ із Правобережжям отримав Ярослав, Чернігів із Лівобережжям – Мстислав.

Чим було для Хакона Ейрікссона перебування в Києві? Для нього то були непрості роки вигнання, коли він втратив норвезький престол

і шукав собі гідне місце на чужині. У Києві Хакон як людина високого статусу крові з близького оточення Болеслава Хороброго і Святополка I міг повернути собі славу й отримати багато золота, а можливо, ще й близький родинний зв'язок із коронованим київським правителем. Знатному неодруженому красеню королівської крові було лише 20 років. Маючи близьке споріднення з Кнудом Могутнім, він не втратив шанс повернути собі престол і залишався завидним нареченим. У Києві конунг Якун-Хакон, імовірно, став начальником палацової варти (катепаном) великого князя. Це був високий придворний титул, який правителі давали знатним воїнам, особливо довіреним особам, а саме таким був Хакон Ейріксон, попри свій юний вік. Для тих часів, коли воїнами ставали підлітки, ледь не діти, він був уже зрілим мужем і вправно орудував зброєю.

З хроніки Тітмара, інформаторами якого були учасники походу Болеслава і Святополка, що повернулися в Саксонію одразу після його закінчення, дізнаємося, що у 1018 р. Київ був великим і багатим містом. Тут було 400 церков, 8 ринків і без ліку люду «із сильних біглих рабів, звідусіль прибулих сюди, і особливо зі швидких данів», тобто воїнів-варягів. Хроніка також повідомляє, що в Києві, крім мачухи (на моє переконання – Олісави) і дружини Ярослава, який утік до Новгороду, залишилися дев'ять його сестер,

тобто дочок Володимира Великого (Титмар Мерзебургский 2005, 177, VIII. 32). Вони були дуже престижними нареченими для Якуна (Хакона), одна з них могла стати його дружиною. Але доля склалась інакше, бо владу в Києві незабаром захопив Ярослав, у якого були свої плани й розрахунки. Звісно, першими в немилість нового правителя потрапили наближені слуги його суперника Святополка. Королю-вигнанцю Хакону треба було зброєю заслужити довіру й особливу честь у нового князя. Так Хакон став воєначальником Ярослава, з яким у 1024 р. зазнав нищівної поразки в битві зі Мстиславом при Листвені. Ярослав, як завжди, втік до Новгороду, а Хакон – до Скандинавії. Там Хакон відправився до батька Ейріка Хаканссона, який правив у Нортумбрії на півночі Англії. Але якраз того ж 1024 р. його батько Ейрік помер, тому Хакон подався звідти до свого дядька, короля Англії і Данії Кнуда Могутнього. За тих часів дядько по матері (у Русі – вуй) у разі смерті батька заміняв його для небожа. Тож від Кнуда Хакон отримав титул правителя Королівських Островів біля берегів Шотландії, ставши за традицією васалом Кнуда. У 1028 р., після вигнання з Норвегії Олава Святого, Кнуд Могутній призначив на його місце свого племінника Хакона Ейріксона, який за рік чи два загинув. Проте він помер повноправним правителем Норвегії, в якій його донині пам'ятають як славного короля-вікінга.

Список використаної літератури

- Войтович, Леонтій. 2006. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський.
- Высоцкий, Сергей. 1962. «Древнерусские граффити Софии Киевской». В *Нумизматика и эпиграфика* 3: 147–82. Москва.
- . 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. 1: XI–XIV вв.* Киев: Наук. думка.
- . 1976. *Средневековые надписи Софии Киевской*. Киев: Наук. думка.
- Глазырина, Галина. 2002. *Сага об Ингваре Путешественнике. Текст, перевод, комментарий*. Москва: Восточная литература. (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
- Гуревич, Арон. 2020. *Избранные труды. История и сага*. 4-е изд. Москва – Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив. (Письмена времени).
- Даль, В. И. 2010. *Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание*. Москва: АСТ, Астрель.
- Джаксон, Т. Н. 2012. *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий*. Москва.
- Корніснко, Вячеслав. 2020. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*. Ч. 10, т. 1: Північні сходова вежа та хори. Київ: Горобець.
- Лев Диякон. 1988. *История*. Пер. М. М. Копыленко; отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука.
- Литвина, А. Ф., Ф. Б. Успенский. 2006. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. Москва: Индрик.
- Літопис руський за Іпатським списком*. 1989. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро. <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>.
- Михеев, С. М. 2008. «Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон. Литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст». *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* 2 (32): 27–9.
- Молдован, А. М. 1984. *Слово о законе и благодати Илариона*. Киев: Наук. думка.
- Никитенко, Надежда. 1999. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*. Киев: Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины.
- Никитенко, Надежда, Вячеслав Корниенко. 2012. *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*. Киев: Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины.
- Нікітенко, Надія. 2000. «Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу: до подій 1015–1019 рр.». В *Історія України: маловідомі імена, події, факти* 11: 14–26. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- . 2017. *Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна. Мудрий чи Окаянний? Історико-документальний диптих* (укр., рос. та вірмен. мовами). Київ: Горобець.
- . 2022. *Софія Київська Володимира Великого*. Київ: Горобець, 2022.
- Поппэ, А. В. 2003. «Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба». *Труды Отдела древнерусской литературы* LIV: 309–312. Санкт-Петербург.

- Пріцак, Омелян. 1997. *Походження Русі. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)*. Київ: Обереги.
- Продолжатель Феофана. *Жизнеописания византийских царей*. 2009. Санкт-Петербург: Алетейя. (Византийская библиотека. Источники). <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/TheophCont/frameset64.htm>.
- Сенковский, О. И. 1858. «Эймундова сага». В *Собр. соч.*, т. 5, 511–73 (пер. с коммент.). Санкт-Петербург.
- Стурлусон, Снорри. 1980. «Сага об Олаве Святом». В *Круг Земной* = Heimskringla. Изд. подгот. А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. Москва: Наука.
- Титмар Мерзебургский. 2005. *Хроника*. В 8 кн. Пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва: SPSP «Русская панорама».
- Хёфер, Манфред. 2006. *Император Генрих II*. Пер. с нем. М. В. Васиной. Москва: АСТ.
- Щапов, Я. Н. 1976. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва: Наука.
- Brate, Erik. 1925. *Svenska runristare*. Stockholm.
- Johnsen, Arne Odd. 1981. “Håkon jarl Eriksson (998–1030): Nytt kildemateriale og nye synspunkter.” *ADNVAO* n.s. 17: 8–15. Norwegian Edition.
- Pritsak, Omeljan. 1981. *The Origin of Rus'. Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute.

References

- Brate, Erik. 1925. *Svenska runristare*. Stockholm.
- Dzhakson, T. N. 2012. *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий [The Icelandic royal sagas on Eastern Europe. Texts, translation, comments]*. Moscow: Russkiy fond Sodeistviia Obrazovaniu i Nauke [in Russian].
- Glazyrina, G. V. 2002. *Saga ob Ingvare Puteshestvennike. Tekst, perevod, kommentariy [Saga about Ingvar the Traveller. Text, translation, comment]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- Gurevich, A. Ya. 2020. *Izbrannye trudy. Istoria i saga [Selected works. History and saga]*. 4th ed. Moscow; Saint Petersburg [in Russian].
- Höfer, Manfred. 2006. *Imperator Genrih II [Kaiser Heinrich II]*. Translated from German by M. V. Vasina. Moscow: AST [in Russian].
- Johnsen, Arne Odd. 1981. “Håkon jarl Eriksson (998–1030): Nytt kildemateriale og nye synspunkter.” *ADNVAO* n.s. 17: 8–15. Norwegian Edition.
- Kornienko, Viacheslav. 2020. *Korpus grafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.), chastyna 10, tom 1: Pivnichna skhodova vezha ta khory [The graffiti corpus of St. Sophia of Kyiv (11th – early 18th century), Part 10, Volume 1: Northern stair tower and choirs]*. Kyiv: Horobets [in Ukrainian].
- Lev Diakon. 1988. *Istoriia [History]*. Translated by M. Kopylenko, article by M. Syuzumov, comments by S. Ivanov; edited by G. Litavrin. Moscow: Nauka [in Russian].
- Litopys ruskyi za Ipatskim spyskom [The Chronicle of Rus. The Chronicle According to the Hypatian Redaction]*. 1989. Translated by L. Makhnovets. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Litvina, A. F., and F. B. Uspenskiy. 2006. *Vybor imeni u russkikh kniaziei v X–XVI vv. Dinasticheskaia istoria skvoz prizmu antroponimiki [Choice of a name among Russian princes in the 10–16th centuries. Dynastic history through the prism of anthroponymy]*. Moscow: Indrik [in Russian].
- Moldovan, A. M. 1984. *Slovo o zakone i blagodati Ilariona [A word about the law and grace of Hilarion]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- Nikitenko, Nadiia. 1999. *Rus' i Vizantiia v monumental'nom komplekse Sofii Kievskoi: Istoricheskaia problematika [Rus and Byzantium in the monumental complex of St. Sophia of Kyiv: Historical issues]*. Kyiv: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine [in Russian].
- . 2000. “Politychni peredumovy vynyknennia Borysoliubskoho kultu: do podii 1015-1019 rr.” [“Political prerequisites for the emergence of the cult of Borys and Hlib: before the events of 1015-1019”]. In *Istoria Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty* 11: 14–26. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- . 2017. *Vid Tsarhoroda do Kyiva: Anna Porfirorodna. Mudryi chy Okaiannyi? Istoryko-dokumentalni dyptykh [From Tsargorod to Kyiv: Anna Porphyrogenita. Wise or damned? Historical and documentary diptych]*. Kyiv: Horobets [in Ukrainian, Russian and Armenian].
- . 2022. *Sofia Kyivska Volodymyra Velykoho [St. Sophia of Kyiv by Volodymyr the Great]*. Kyiv: Horobets [in Ukrainian].
- Nikitenko, Nadiia, and Viacheslav Kornienko. 2012. *Drevneishiie graffiti Sofii Kievskoi i vremia yeio sozdaniia [The oldest graffiti of St. Sophia of Kyiv and the time of its creation]*. Kyiv: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine [in Russian].
- Poppe, A. V. 2003. “Zemnaia gibel i nebesnoe torzhestvo Borisa i Gleba” [“Earthly death and heavenly triumph of Boris and Gleb”]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury* LIV: 309–312. Saint Petersburg: Dmitrii Bulanin [in Russian].
- Pritsak, Omeljan. 1981. *The Origin of Rus'. Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute.
- . 1997. *Pokhodzhennia Rusi. T. 1: Starodavni skandinavski dzherela (krim islandskykh sag) [The origin of Rus. Part 1: Old Scandinavian sources other than the sagas]*. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
- Prodolzhatel Fefofana. Zhizneopisaniia vizantiiskih tsarei [The successor of Theophanes. Lives of Byzantine kings]*. 2009. Edition prepared by Ya. N. Liubarskii. 2nd ed. Saint Petersburg: Altea. <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/TheophCont/frameset64.htm> [in Russian].
- Senkovskii, O. I. 1858. “Eimundova saga” [“Saga of Eimund”]. In *Sobranie sochinenii* 5: 511–73. Translation with comments. Saint Petersburg [in Russian].
- Shchapov, Ya. N. 1976. *Drevnerusskie kniazheskie ustavy XI–XV vv. [Old Rus princely charters of the 11–15th centuries]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Sturluson, Snorri. 1980. “Saga ob Olave Sviatom” [“Saga of St. Olaf”]. In *Krug Zemnoi [Heimskringla]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Titmar of Merseburg. 2005. *Khronika [Chronicle]*. In 8 books. Prepared by I. V. Diakonov. Moscow: Russkaia panorama [in Russian].
- Vysotskiy, Sergey. 1962. “Drevnerusskie graffiti Sofii Kievskoi” [“Old Rus graffiti in St. Sophia of Kyiv”]. In *Numizmatika i epigrafika* 3: 147–82. Moscow [in Russian].
- . 1966. *Drevnerusskiye nadpisi Sofiyi Kievskoi XI–XIV vv. [Old Rus graffiti in St. Sophia of Kyiv of the 11–14th centuries]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- . 1976. *Srednevekovye nadpisi Sofiyi Kievskoi [Medieval inscriptions in St. Sophia of Kyiv]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].

Nadiia Nikitenko

Dr. habil. (History), Professor,

Head of “Saint Sophia Institute” Research Department,

National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv”, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

e-mail: nadinik@ukr.net

**Graffiti of “Olisava Group” and the Autograph of the King of Norway
Hakon Eiriksson in St. Sophia of Kyiv: Comprehension of History****Abstract**

The article is devoted to the graffiti inscription on the pillar of the northern choirs of St. Sophia of Kyiv, determined in science as an autograph of the unknown Varangian Yakun. The graffiti is a part of the integrated cycle of eight inscriptions. The head inscription among them is the one made by the Rus princess Olisava, who was not mentioned in the sources. She was traditionally identified in science as the mother of Svyatopolk II (1096–1113). The scientists’ conclusions were based on dating the creation of the cathedral no earlier than the reign of Yaroslav the Wise (1016–1054) in Kyiv Rus. The dating of St. Sophia construction to the years of 1011–1018, which was introduced into science by the author, made it possible to revise the identification of Olisava and date these graffiti to 1019. The author proves that Olisava was the daughter of the Bulgarian tsar Peter I. She was brought to Kyiv from Bulgaria in 970 by Kyivan Prince Svyatoslav the Brave for his son Yaropolk. After the murder of Yaropolk in 980, Olisava, pregnant by him, became the wife of Volodymyr the Great – a grand prince of Kyiv Rus – and gave birth to Svyatopolk (Peter), whom Volodymyr recognized as his son. During the feud between the sons of Volodymyr in 1015–1019, Svyatopolk, together with his father-in-law, the Polish prince Boleslaw the Brave, took Kyiv and reigned in it in 1018/19. The graffiti records the end of the feud and names the ruling elite of Rus, which included the Varangian Yakun as a tutor of Prince Mykhailo – the youngest unmarried son of Svyatopolk from the daughter of the Polish prince Boleslaw the Brave. Yakun’s inscription was for the first time identified as an autograph of the Norwegian king Hakon Eiriksson, who ruled Norway in 1014–1015 and 1028–1030. He was expelled from Norway by King Olav the Holy. During the exile Hakon served Boleslav and Svyatopolk, and after the death of the latter – Yaroslav. According to the chronicle, in 1024 the “Varangian prince” Yakun (Hakon) together with Yaroslav was defeated in the Battle of Lystven, fled to Scandinavia, and in 1028 returned to Norway and ruled it until his death.

Keywords: Byzantium, Rus, St. Sophia of Kyiv, history, architecture, wall painting and graffiti, Volodymyr the Great, Yaroslav the Wise, Olisava, Svyatopolk the Cursed, Boleslaw the Brave, Norway, Hakon Eiriksson.

*Manuscript received January 30, 2024**Матеріал надійшов 30 січня 2024 р.*

© **Надія Нікітенко (Nadiia Nikitenko), 2024**

nadinik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>*Сфера наукових зацікавлень:* історія та культура, монументальне мистецтво Візантії і Русі-України.*Main research fields:* history and culture, monumental art of Byzantium and Rus-Ukraine.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)